

Religie en samenleving: de voortdurende beeldenstorm

Jan Art

1. Inleiding

'De vreemdeling, die van onze geschiedenis kennis nemen wil, gaat meestal uit van de meening, dat de Republiek onbetwist een Calvinistische staat in een Calvinistisch land is geweest. Wij Nederlanders weten beter' zo schrijft Huizingaⁱ. Vooral dat laatste zinnetje lijkt me typisch, en ik ben geneigd daarin juist dat calvinistische, betweterige trekje te onderkennen dat Huizinga zo nadrukkelijk verneind. Hij heeft gelijk waar het de 'Calvinistische staat' betreft - die is er nooit geweest. Maar mag men niet zeggen dat Nederland een 'Calvinistisch land' is, in de zin dat bepaalde algemeen verspreide attitudes er meer aan een protestantse dan een andere Lebensführung doen denken? In zuiderse ogen komt Nederland, ook vandaag nog, als een protestants-burgerlijk land over, als het levende bewijs dat Webers suggestie/intuïtie over de Wahlverwantschaft tussen de protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme wel degelijk een grond van waarheid bezit. Zelfs in de levensstijl van katholieke of onkerkelijke Nederlanders ziet de zuiderling eigenschappen die hij, met zijn meestal 'katholieke' achtergrond, met 'protestantisme' associeert: nuchterheid, naar zuinigheid neigende soberheid, werkzaamheid, zindelijkheid, burgerzin, vrijheidsliefde, welvaart ook en vooral: gedoogbeleid, waarin de meer belezen reiziger de seculiere verschijningsvorm van artikel 13 van de Unie van Utrecht wil herkennen: van de gewetensvrijheid.

Allemaal eeuwenoude clichés zal U denken, die meer vertellen over degene die ze in de mond neemt dan over datgene waarover gesproken wordtⁱⁱ. Wij Nederlanders weten beter. We houden als geen ander (tenzij misschien de Zweden) de fluctuaties in de gezindte van onze landgenoten in de gaten en weten van ons Sociaal en cultureel Planbureau dat we bij het einde van deze eeuw tot de meest 'seculairen' onder de West-Europeanen mogen gerekend wordenⁱⁱⁱ. Als ik dan antwoord dat ook dat feit als symptoom/uitdrukking van een 'calvinistische' habitus kan gelezen worden: als vervulling van de aloude plicht voor zichzelf, anderen en God te zeggen waar men voor staat, zich te bekennen ... dan zal U waarschijnlijk denken met de zoveelste epigoon van Groen van Prinsterer te maken te hebben. U doet maar, zal U zeggen, ieder zijn mening. U sterkt me zodoende natuurlijk in mijn overtuiging dat de Nederlanders het principe van de meningsvrijheid nog steeds hoog in het vaandel voeren, omdat ze door het protestantisme gestempeld zijn.

Ik kan blijkbaar niet anders. Ik kan maar schrijven over wat me vanuit mijn vooringenomenheid opvalt: het meest gesecculariseerde deel van West-Europa lijkt me paradoxaal genoeg tegelijk het meest protestantse gebleven. Ik wil mijn vooroordeel wel argumenteren. Het protestantse karakter van de Nederlandse cultuur heeft m.i. te maken met de aparte verhouding die er altijd bestaan heeft tussen het wereldlijke en het kerkelijke gezag. Dit kader heeft ook zijn stempel gezet op het Nederlandse katholicisme, de enige gezindte die qua omvang aan de protestantse dominant tegenwicht kon bieden. En ook de huidige voor de Nederlandse samenleving kenmerkend geachte eigenschappen - permissiviteit en succesvolle werkzaamheid - kunnen als seculiere verschijningsvormen van protestantse waarden gelezen worden.

2. Een 'protestantse' Kerk-Staat verhouding tijdens de Republiek

Ernst Troeltsch wees er al op dat één van de voornaamste, zij het ongewilde resultaten van de hervorming is geweest dat de Staat zich in protestantse landen makkelijker van het religieuze gezag kon emanciperen dan in katholieke^{iv}. Ongewild: want de Altprotestantismus van Luther, Calvijn en Zwingli maakte even totale aanspraken als de middeleeuwse Kerk, maar moest zich, gezien de interne verdeeldheid en twisten, gezien zijn aanvankelijk zwakke infrastructuur ook, om de lieve vrede met de verscheidenheid verzoenen en de Staat als ultieme arbiter in wereldse zaken erkennen. Die onderschikking aan het politieke gezag, weliswaar sterker uitgesproken in lutherse dan in calvinistische landen, maakte niet alleen ruimte vrij voor de ontplooiing van het staatsapparaat, het versterkte het ook, met name door de ambtenarentaak als het ware te sacraliseren.^v

Nederland past in dit protestantse patroon, zij het op een eigen wijze.

Tijdens de Republiek bestond geen echte staatskerk zoals in het anglicaanse Engeland, het lutherse Zweden of het gallicaanse Frankrijk, maar een Kerk in of van de Staat (Huizinga): de publieke, (later: hervormde) Kerk, die lange tijd wel degelijk theocratische aanspraken koesterde, maar deze om minstens vier redenen nooit kon hard maken.

Er was de feitelijke religieuze diversiteit. Het territorium van de Verenigde Republiek omvatte sinds 1648 de Generaliteitslanden, die relatief laat werden veroverd en al twee generaties lang aan het contrareformatoerische initiatief waren blootgesteld geweest. Ze zullen katholiek blijven. Dan is er de van het Zuid-Westen naar het Noord-Oosten lopende 'bible belt', het gebied dat tijdens de Tachtigjarige Oorlog juist achter de

frontlinie was gelegen en dat grondig werd hervormd, zodanig dat het tot op vandaag als het kernland van het inmiddels gereformeerde en strenge protestantisme geldt^{vi}. Rest de westkust (en enkele noordelijke gebieden) waar diverse gezindten door elkaar leefden en leven en waar, ook weer tot vandaag, het economische en culturele zwaartepunt van het land gelegen is. Vooral de steden bleken het toevluchtsoord voor andersdenkenden allerhande en herbergden o.m. een belangrijke joodse gemeenschap. Zo was in 1809 één op tien Amsterdammers Israëliet. In datzelfde jaar noemden zowat zes op tien Nederlanders zich protestant (59% waarvan 55 % hervormden), en beschouwden meer dan drie op tien zich als rooms-katholiek (38%) - verhoudingen die al vanaf het begin van de 18de eeuw golden^{vii}. Op de tweede plaats was het Nederlandse protestantisme erg verdeeld: naast een goed georganiseerde groep calvinisten waren er doopsgezinden, lutheranen en lange tijd tal van onbeslisten. Ook binnen de publieke Kerk bestond er een permanente spanning tussen een strikte en een meer gematigde richting, die meermaals uitmondde in nieuwe bewegingen (de Nadere Reformatie) of zelfs genootschappen (de remonstranten). Het overwegend calvinistische karakter van de publieke Kerk had bovendien voor gevolg dat niet zomaar iedereen lidmaat kon worden en remde de uitbouw van een ware volkskerk af. Dit gegeven, samen met het principe van de gewetensvrijheid van waaruit de opstand mede gelegitimeerd was, maakte 'gedwongen' bekeringen zoals die bv. in Spanje of Frankrijk^{viii} te zien waren, onmogelijk.

En zelfs al hadden sommige scherpslijpers ervan gedroomd het ware geloof langs wettelijke weg verplicht te maken, zoals bijv. in Zweden, dan nog zou in een land waar de lokale autonomie veel sterker dan in de omliggende, absolutistische staten gehandhaafd bleef, dergelijke maatregel op de onwil van de plaatselijke autoriteiten zijn gestoten. De soep werd daar nooit zo warm gegeten als ze werd opgediend.

Een laatste factor die de aparte Kerk-Staat verhouding in de Verenigde Republiek helpt verklaren heeft te maken met de machtsverdeling onder de sociale groepen. Hier, zoals in de andere gebieden van de fameuze 'blue banana'^{ix}, zet de handel-drijvende burgerij de toon, en niet de vorst, de adel of de clerus. Merkwaardig is dat dit tot in de 19de eeuw zal blijven duren, en de latere randstad nooit, zoals de meeste andere stedelijke regio's, zijn feitelijke autonomie aan een centraal gezag heeft moeten afstaan. Dit 'burgerlijke' overwicht heeft zijn stempel gezet op de Nederlandse cultuur, ook in religieus opzicht.

Zodra de dominees of andere geestelijken te luid roepen, wordt hen een spreekverbod opgelegd. In religiosis wordt een feitelijk gedoogbeleid gevoerd: alles kan, zolang ervoor betaald wordt, de openbare orde niet in vraag wordt gesteld en de officiële Kerk niet publiekelijk wordt bestreden. Dit tussen-haakjes-zetten

van de persoonlijke gezindte lijkt volledig coherent met de habitus van de zakenman, die op de beurs al heeft geleerd abstractie te maken van de religieuze overtuiging van zijn handelspartner. Havensteden leven bij de gratie van vreemdelingen, het zijn 'open' economieën. Ze krijgen omwille van hun welvaart en vrijheid de ene immigratiegolf na de andere te verwerken en hebben zo continu met een diverse en dichte bevolking te maken. Het ware commerciële zelfmoord die levenbrengende instroom in naam van een religieuze orthodoxie af te snijden^x. Op die wijze wordt in Nederland al heel vroeg niet alleen een feitelijke markt van symbolische goederen, maar ook een 'openbare ruimte' geschapen, een Oeffentlichkeit, waarop iedereen wordt toegelaten zodra hij de regels van het spel respecteert. Een openbare ruimte die van de weeromstuit zijn complement in het leven roept: de onvertaalbare 'Hollandse huiselijkheid'^{xi}, het privé-domein, het forum internum waar ook de persoonlijke godsdienstigheid thuishoort.

De burgerlijke, niet-centralistische staatsopvatting die binnen de politieke cultuur van de Verenigde Republiek prevaleert, heeft onder meer voor gevolg dat nogal wat voorzieningen die in meer absolutistische staten van overheidswege worden georganiseerd, aan het vrije, lees kerkelijke, initiatief worden overgelaten. Met name de armenzorg, eigenlijk de sociale zekerheid avant la lettre, wordt door de regenten nadrukkelijk naar de Kerken doorgeschoven. Of, m.a.w., de door Troeltsch gesignaleerde ruimte die door de onderschikking van het religieuze aan het politieke gezag vrijkomt, wordt in de Verenigde Republiek niet door een centralistische Staat ingevuld, maar door de Kerken, die op deze wijze meer dan elders de alledaagse werkelijkheid zullen definiëren. Aan het einde van de achttiende eeuw behoorde iedere inwoner van de Republiek dan ook tot een of andere kerkgemeenschap^{xii}. Nederland is dan een 'protestants' land, omdat het kerkelijke gezag er meer dan in katholieke landen aan het wereldlijke is ondergeschikt. Het is specifiek Nederlands omdat de homogenisering van de politieke cultuur er zonder religieuze uniformisering is kunnen tot stand komen, en dit is mede mogelijk gemaakt door het burgerlijk-pragmatische gedoogbeleid van de regenten, de feitelijke religieuze diversiteit als uitkomst van de Tachtigjarige Oorlog, de traditie van lokale autonomie, de principiële gewetensvrijheid waaraan deze handeldrijvende natie meer dan andere de hand heeft weten te houden, en, waarom niet: dank zij het gezond verstand van zijn inwoners, die beseften dat enkel op die wijze een geweldloos samenleven (andermaal een onvertaalbaar woord) mogelijk bleef^{xiii}.

3. Een 'protestants' Koninkrijk: het doorwerken van de Republikeinse traditie in de Nieuwste Tijd

Van de vier factoren die de aparte plaats van de Kerken binnen het Nederlandse maatschappelijke bestel mogelijk maakten blijven er twee ook nog na het Ancien régime van groot gewicht.

- de feitelijke diversiteit

Op het einde van de 19de eeuw zagen de verhoudingen tussen de drie grote gezindten er grosso modo nog uit zoals in 1809: een grote helft van de bevolking is protestants, een groot derde blijft katholiek (35 à 39%), 2% is resp. joods en onkerkelijk. In de loop van de voorbije eeuw deden zich belangrijke verschuivingen voor. De shoah heeft voor gevolg dat in 1960 geen tiende meer overschoot van de joodse bevolking uit 1920 (van 115.223 naar 14503). Rond 1990 kan zowat de helft dan de Nederlandse bevolking als onkerkelijk beschouwd worden, in 1995 : 62% - een categorie die in 1899 amper 2,3 haalde. Die aanwas gebeurde aanvankelijk vooral ten koste van het hervormde volksdeel (van 48,6 % in 1899 naar 23,6 in 1971, 17 in 1990 en 9 in 1995). Sinds de jaren zeventig groeit het vooral aan dank zij katholieke kerkverlaters (35 % rooms-katholieken in 1899, 40 in 1970, 29 in 1986, 19 in 1995). De gereformeerden houden, samen met de overige kleinere kerkgenootschappen, nog het beste stand (1899: 14%, 1990: 13 %, 1995: 10%) - dank zij hen zijn er op het einde van de twintigste eeuw in Nederland nog net zoveel protestanten als katholieken. Opvallende nieuwkomers zijn, na de Tweede Wereldoorlog, de aanhangers van exotische godsdiensten, en dan vooral de moslims : minder dan één procent van de bevolking in 1971 (0,4%), zijn ze met meer dan een half miljoen in 1993 en de statistici prognosticeren dat in 2020 6,5 tot 8,5% van de bevolking islamiet zou zijn^{xiv}. Het gaat hier in oorsprong om immigranten uit de vroegere Nederlandse koloniën (Indonesiërs, Molukkers, Surinamers) en sinds de jaren zestig hoofdzakelijk om arbeidsmigranten uit Turkije, Marokko en ook Tunesië en Pakistan. De integratie van die nieuwe godsdienst binnen het Nederlandse religieuze landschap gebeurt zonder grote conflicten, m.i. ook omdat de islam en het protestantisme in minstens twee opzichten op elkaar gelijken: geen van beide kent een clerus in de echte zin van het woord en ze geven beide, mede als gevolg daarvan, een grote interne diversiteit te zien - men denke hierbij niet alleen aan het verschil tussen de soennitische en sjiietische islam, maar ook aan subgroepen als de Ahmadiyyah-beweging en de Alevieten, de verschillende wetscholen en mystieke broederschappen. Het fundamentalisme krijgt in het pluralistische en democratische Nederland geen kans, omdat dit 'bij de gratie van onderdrukking tot bloei komt', maar ook - en dit klinkt bekend - omdat 'lagere overheden zich niet altijd veel aantrekken van de overwegingen en

besluiten op het nationale niveau en in al dan niet verholde vorm toch subsidie aan islamitische organisaties verstrekken'...^{xv}

- De richtingenstrijd

Willem I trachtte de vroegere publieke Kerk, sinds 1816: de Nederlandse hervormde Kerk, tot de Kerk van alle Nederlanders te maken en streefde ernaar de dogmatische verschillen zoveel mogelijk glad te strijken. Hiertegen kwamen twee bewegingen in het geweer.

Orthodoxe calvinisten willen streng vasthouden aan de geloofsbeginnselen van de Synode van Dordrecht en gaan in 1834 over tot een Afscheiding. Rond dezelfde tijd krijgt ook het protestantse Réveil in Nederland navolging, wat aanleiding geeft tot een vooral door aristocraten geleide, binnenkerkelijke opwekkingsbeweging die de nadruk legt op persoonlijke vroomheid. Beide zijn uitgesproken antirevolutionair, tegen het centraal stellen van de mens in plaats van God in denken, doen en laten. Anderzijds wint ook het vrijzinnige protestantisme aan aanhang, zowel binnen als buiten de hervormde Kerk. Hier wordt dan weer getracht rede en wetenschap met het geloof te verzoenen. Tussen al deze richtingen werd dikwijls een heftige openlijke strijd gevoerd.

Het vrijzinnige alternatief geniet weinig bijval, zij het dat het aanhang geniet bij leden van de remonstrantse, lutherse en doopsgezinde kerkgenootschappen. Het orthodoxe voorstel daarentegen zal rond het einde van de negentiende eeuw een factor van nationaal belang geworden zijn. De continue discussie binnen de hervormde Kerk leidde in 1886 tot een nieuwe afsplitsing, de Doleantie, o.l.v. de legendarische Abraham Kuyper. Deze zal in 1892 met de meerderheid der Afscheidingsgemeenten samensmelten tot de Gereformeerde Kerken in Nederland, de kern van de orthodox calvinistische bevolkingsgroep. Daarnaast leefden ook nog vele orthodoxen binnen de hervormde Kerk of in zeer kleine geloofs-gemeenschappen.

Zowel orthodoxen als vrijzinnigen die binnen de hervormde Kerk gebleven waren gaan zich overigens op hun beurt organiseren, mede omdat sinds 1867 binnenkerkelijke verkiezingen waren mogelijk geworden. In 1906 komt de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk tot stand, in 1913 de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden^{xvi}. Van enige uniformisering lijkt dus, ondanks Willems droom, weinig in huis te zijn gekomen. Integendeel, de veelvormigheid die reeds kenmerkend was voor de Republiek, zet zich ook tijdens het Koninkrijk verder.

- de lokale autonomie

De 16de-eeuwse opstand brak niet alleen uit omwille van het principe van de gewetensvrijheid maar ook, en minstens evenzeer,

ter verdediging van het plaatselijke zelfbeschikkingsrecht tegen de absolutistische, centraliserende Staat. Met de Franse inval verdwijnt de federale Republiek, en de restauratoren van het Congres te Wenen maken van de Nederlanden een Verenigd Koninkrijk waarin aan de vorst grote, centraliserende bevoegdheden worden toegekend. Willem I laat niet na deze, ook in het kerkelijke vlak, te baat te nemen, en streeft de instelling van een centraal geleide Obrichkeitsstaat na, niet zozeer naar Frans dan wel naar Pruisisch model.

Zijn maatregelen, met name deze met betrekking op kerkelijke aangelegenheden, werden in het Zuiden van het efemere Verenigde Koninkrijk heel anders ontvangen dan in het Noorden. Ze vormen een mooie illustratie van de verschillende wijze waarop landen met een katholieke dan wel een protestantse traditie tegen de verhouding tussen Kerk en Staat aankijken. Wat in het Noorden als een legitieme reorganisatie van het kerkelijke landschap werd beschouwd, kwam in het Zuiden als een ongehoorde inmenging over. De staatsbemoeienissen met de opleiding en benoeming van de geestelijken en met het onderwijs vormden mede aanleiding tot de opstand van 1830. In het Noorden schikt men zich, ook in katholieke kring, omdat in een protestantse politieke cultuur de onderschikking van Kerk aan Staat vanzelfsprekend lijkt.

Tussen 1814 en 1848 blijkt de godsdienst in Nederland meer dan ooit een staatszaak, een instrument van beschaving en van natievorming. De centralisatie van het bestuur ingezet in de Franse periode wordt een feit, ook in religieus opzicht: alle protestantse geestelijken worden opgeleid in nationale instellingen, ze ontvangen allen, zowel dezen van de hervormde Kerk, de doopsgezinden, de remonstranten of de lutheranen, hun salaris van de overheid, ze propageren allen hetzelfde religieuze patriotisme. Wat Troeltsch de 'sacralisatie van de ambtenarij' noemde, stamt waarschijnlijk uit die tijd: de dominees preken, naar het Pruisische voorbeeld, gehoorzaamheid aan het openbaar gezag en vereenzelvigen zich zodoende veel meer met de dominante elite dan met hun toehoorders. Van Rooden schrijft dan ook terecht 'dat het moeilijk is in de opkomst van de Afscheiding niet een vorm van protest tegen deze culturele overheersing te zien.'^{xvii}

De afkondiging van een meer liberale grondwet in 1848 betekent ook in dit opzicht een belangrijke koerswending: niet langer de oostelijke, maar de zuidelijke buur wordt nu als voorbeeld genomen. De overheid ziet af van haar verregaande bemoeienissen bij de kerkbesturen en instaureert la liberté comme en Belgique. Rome herstelt prompt, in 1853, de bisschoppelijke hiërarchie. Tussen 1849 en 1889 vervijfvoudigen de afscheiders hun aanhang. Vanaf 1867 worden de leden van de hervormde kerkenraden verkozen door de mannelijke lidmaten van de plaatselijke gemeente. Het uniformiseringsstreven, kenmerkend voor de eerste helft van de eeuw, lijkt definitief teruggeschroefd.

Die herwonnen, interne kerkelijke vrijheid neemt echter niet weg dat de staatsbemoeningen verder toenemen, ook op die gebieden die de striktere protestanten en katholieken tot het levensbeschouwelijke terrein rekenen, vooral dan het onderwijs. De lokale bestuurlijke autonomie, die eeuwenlang de centrale richtlijnen had gefilterd en zo een feitelijke religieuze veelvormigheid had weten te vrijwaren, was afgebroken. Het gevoerde beleid stuit op weerstand bij de orthodoxe protestanten (en later ook: bij de katholieken) naarmate blijkt dat dit gouvernement vooral bij de liberale strekking binnen de richtingenstrijd aanleunt. De schoolkwestie zou hier, zoals ook in België, katalyserend werken. De geleidelijke democratisering die sinds de grondwet van 1848 doorzette, leidde tot een massificatie van het politieke leven en zou de Kerken toelaten hun eeuwenlange aanwezigheid 'te velde' in politieke macht te vertalen. Het vroegere, oligarchische stelsel van regenten en cijnskiezers had het machtscentrum tot dan toe voor een al te sterke confessionele penetratie behoed. De uitbreiding van het kiesrecht zal dit ongedaan maken. Orthodoxe protestanten, katholieken en later socialisten gaan zich politiek organiseren met de welbekende verzuiling als gevolg, een stelsel dat tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw het Nederlandse politieke en socioculturele landschap zal structureren.

De confessionalisering van de politiek lijkt aldus mede gevolg van enerzijds: de reactie van de geloofsgemeenschappen die, niet langer door de lokale autonomie beschermd, aan een, in hun ogen geloofsvijandige, centrale staatsmacht worden blootgesteld, en anderzijds: van de toegenomen permeabiliteit van het machtscentrum als gevolg van de democratisering van het kiesrecht.

- de burgerlijke cultuur

Even lijkt het erop dat deze confessionalisering van de politiek een definitief overwicht van de Kerken op de Staat zou teweegbrengen. Maar dit is niet gebeurd omdat de grondwet van 1848 een liberaal-politieke cultuur had geïnstitutionaliseerd die elke theocratische putsch onmogelijk maakte^{xviii}. De staatsbemoening wordt door de zuilen wel teruggedreven, maar het staatsapparaat zelf raakt niet, zoals in België zou gebeuren, genoyauteerd. Het is de Nederlandse confessionele partijen op de eerste plaats te doen om een herwinnen van 'de soevereiniteit in eigen kring', een herstellen eigenlijk van de dam die vroeger door de lokale autonomie werd gevormd. Andermaal immers zullen de staatsmaatregelen 'gefilterd' worden, ditmaal niet door de plaatselijke besturen maar door de zuilorganisaties en -elites. De Staat zal echter nooit zoveel aan autonomie inboeten als dat in België het geval was. In Nederland komt de consensus omtrent het legitieme bestaan van de Nederlandse Staat nooit in het gedrang en zullen de zuilorganisaties nooit zoveel

staatsfuncties overnemen. Mede hierdoor zal de ontzuiling zich in de jaren zestig in Nederland wel, en in België veel minder doorzetten, met alle culturele gevolgen vandien. 'Oudere tradities, die respectievelijk teruggingen op de regentenheerschappij in het Noorden en de aristocratisch-kerkelijke dominantie in het Zuiden, bleken hier enigszins door te werken. Ze werden gekenmerkt door uiteenlopende opvattingen over de staat, de gezagsuitoefening en de relaties tussen overheid en burgers' aldus Blom^{xix}.

De vierde factor uit de tijd van de Verenigde Republiek, het overwicht van het burgerlijke, sinds de 19de eeuw: liberale, element op Kerk en Koning, blijft ook in de nieuwste tijd op politiek-cultureel vlak doorwerken. Het verzuilde tijdvak lijkt aldus een overgangsfase geweest te zijn binnen de Nederlandse geschiedenis, de weg waarlangs Nederland de stap van oligarchie naar massapolitiek heeft gezet. Achteraf bekeken lijkt het een noodzakelijke omweg geweest te zijn wilde men de traditie van diversiteit kunnen bewaren. De zuilen hebben bovendien een extreem economisch liberalisme onmogelijk gemaakt en waarschijnlijk ook het autoritaire nationalisme het gras voor de voeten gemaaid. Langs de andere kant heeft de vergaande verweving van zuil en gezindte, de inflatie van het begrip religie, eenmaal de ontzuiling ingezet meteen ook de onkerkelijkheid doen toenemen. Men kan zich afvragen of de vele onkerkelijke Nederlanders van vandaag niet op de eerste plaats een bepaalde historische verschijningsvorm van het geloofsleven afwijzen dan wel de religie zelf.

Er is op gewezen hoe het moderniseringsproces in dominant-protestantse landen anders is verlopen dan in deze met een contrareformatorische of sterk staatskerkelijke achtergrond. Ook Troeltsch vestigt er de aandacht op dat 'die Hauptsache und das wesentliche ' van de bijdrage van het protestantisme tot het ontstaan van de moderne wereld gelegen is in het feit dat de revoluties van het einde van de 18de eeuw in Duitsland, Groot-Brittannië, de USA en ook Nederland relatief geweldloos zijn verlopen. Daar vereiste de omwenteling, in tegenstelling tot landen met een religieus-monopolistische traditie, geen echte breuk met het christelijke verleden, zoals bv. in Frankrijk^{xx}. In landen van het 'Franse type' is volgens Champion veeleer sprake van laïcisering dan van secularisatie^{xxi}. In reactie op de blijvende totaliteitsaanspraken van de katholieke Kerk en op de uitdaging die dit voor de Staat betekende gaat de politieke macht trachten haar onderdanen zo volledig mogelijk aan de kerkelijke invloed te onttrekken en een nieuwe lekencultuur in het leven te roepen.

In protestantse landen daarentegen gaat de religieuze sfeer zich gelijktijdig met de andere transformeren. De protestantse Kerken

beschouwen zich niet als concurrenten van de Staat, maar als instellingen binnen de Staat, belast met bepaalde verantwoordelijkheden die worden uitgevoerd onder min of meer uitgesproken staatsstoezicht - verantwoordelijkheden die geleidelijk aan door de Staat zelf worden overgenomen, waardoor dan weer de maatschappelijke functie van de Kerken uitgehold raakt, of als men wil, tot het strikt religieuze wordt gereduceerd. 'The massive nature of the catholic social pressure, his attempt to provide an inclusive environment (...) precipitates an intense conflict with the Enlightenment and liberalism, whereas in protestant cultures liberalism and protestantism eventually coalesce' aldus Martin^{xxii}. Men kan stellen dat Nederland, zij het dan via het zuilen-intermezzo, perfect in dit protestantse scenario past.

4. Een 'protestants' katholicisme

In het voorgaande werd weinig aandacht besteed aan het 'katholieke volksdeel', hoewel dit numeriek gezien altijd belangrijk is gebleven. Dit kwantitatieve gewicht heeft zich m.i. nooit cultureel weten te vertalen, integendeel, ik denk dat het Nederlandse katholicisme sterk door zijn protestantse omgeving is beïnvloed, en dit juist zijn originaliteit uitmaakt^{xxiii}.

Om te beginnen: het is de feitelijke tolerantie die in de Verenigde Republiek gold, die het overleven van dat katholicisme in een dominant protestants land heeft mogelijk gemaakt, niet alleen in de homogeen katholieke Generaliteitslanden, maar ook in de 'vurige' diaspora. Dit is op zichzelf een uniek verschijnsel dat zijn stempel op het Nederlandse katholicisme heeft gedrukt.

Tijdens de Republiek mogen katholieken geen openbare ambten bekleden. 'Van veel [katholieke] gronden (...) moest de helft tot twee derden van de opbrengst aan belasting betaald worden, terwijl in Holland ongeveer 8,75 % van de opbrengst betaald werd.'^{xxiv} De meeste katholieken zijn handeldrijvende middenstanders, boeren of ambachtslui. Ze moeten zelf voor het onderhoud van hun geestelijken instaan. Die geestelijken zijn missionair bezielde, zeer roomsgezind en een tikkeltje rigoristisch. Dat laatste verhindert niet dat de verbondenheid tussen clerus en gelovigen hecht is, i.t.t. wat in de contrareformatische landen dikwijls het geval was, waar de grote verbondenheid van de geestelijkheid met de dominante elite met de val van het Ancien régime aanleiding gaf tot sterk antiklerikale reacties.

Met de Franse Tijd komt er een einde aan de officiële discriminatie van de katholieken, maar dit impliceert niet dat zij onmiddellijk een culturele inbreng zullen leveren in verhouding tot hun aantal. Van een eigen onderwijs is in de eerste helft van de 19de eeuw weinig sprake, en op die wijze

verloopt ook de totstandkoming van een niet-klerikale katholieke intelligentsia maar moeizaam. De bisschoppen zullen na 1854 trachten via isolement de culturele emancipatie van de katholieken te bewerkstelligen en gaan, met het oog op de uitbouw van een eigen subcultuur, zowel verbonden aan met liberalen als met orthodoxe calvinisten. Eenmaal die emancipatie een feit wordt het waarom van het strategische isolement al in de jaren twintig van deze eeuw door priesters en hoger opgeleide leken in vraag gesteld. De bisschoppen gaan hierin na enige aarzeling en vooral na het tweede Vaticaans Concilie, een heel eind mee, die van Den Bosch en Breda zelfs voor. De in het verleden gesmede band tussen clerus en gelovigen en het gegeven dat de Nederlandse katholieken het einde van hun achteruitstelling aan de beginselen van de Franse Revolutie te danken hadden, zijn er mede oorzaak van dat de Nederlandse hiërarchie, meer dan haar collegae uit traditioneel katholieke landen, bereid is de inspraak van de leken binnen het kerkbeleid toe te laten. Deze 'democratische' houding gaat in tegen de eeuwenoude beleidsstructuur van de katholieke Kerk. De hechte band tussen geestelijkheid en gelovigen zoals die in de uitzonderingspositie, die het Nederlandse katholicisme binnen de catholica in haar geheel in de voorbije eeuwen had ingenomen, was gegroeid, kon niet zomaar via een pastoraal concilie en een Nieuwe Catechismus als na te volgen voorbeeld aan de wereld worden voorgehouden. De reactie uit Rome liet niet op zich wachten en concretiseerde zich o.m. in de benoeming van conservatieve bisschoppen en het op het matje roepen van progressieve theologen. Mede als gevolg daarvan gaan de Nederlandse katholieken in de jaren zeventig massaal ontkerkelijk.

Wanneer het Nederlandse katholicisme zich na eeuwen van zowel de Romeinse als de Hollandse bevoogding emancipeert en zijn eigen gelaat kan tonen, valt het op door de nadruk die het legt op de gewetensvrijheid en door zijn iconoclastisch karakter.

Dat laatste maakt juist het eigene uit van de Nederlandse theologie in haar geheel, aldus Van de Beek: 'niet alleen bij de Calvinisten maar ook bij de Rooms-katholieken (...) Daarmee [met iconoclasme] bedoel ik de weigering te aanvaarden dat er enig instituut, enig symbool, enige formulering of enige persoon zou kunnen bestaan, welke onvoorwaardelijk verbonden is met God en daarom een kritiekloze meerwaarde zou hebben (...) "Deus semper maior" (...) vanwege dit adagium is men overtuigd dat men God niet kan vastleggen in enig beeld uit dit ondermaanse (...) Laat niemand menen dat hij het alleenrecht heeft op uitspraken over God en nog minder dat hij beter weet, hoe het met God zit dan enig ander mens (...) Alle Nederlandse katholieke theologische faculteiten dragen op hun eigen wijze bij aan het beeld dat de geloofsinhoud niet kan worden gefixeerd noch door iemand kan worden geclaimd.'^{xxv}

Het kon niet anders dan dat dergelijke invalshoek niet in de smaak zou vallen van de Vaticaanse censoren en dat met name de Franse integristen de Nederlanders zouden verwijten het katholieke geloof te 'protestantiseren'. Of dat laatste waar is, hangt af van wat men onder protestantisme wil verstaan. Er is geschreven dat het belangrijkste onderscheid tussen de katholieke en protestantse gezindten zou gelegen zijn in de mate waarin geloof gehecht wordt aan de immanentie - de doctrine die leert dat er geen wezenlijk onderscheid zou bestaan tussen God en de geschiedenis van het universum, dat het bestaande een weerspiegeling is van God. Calvinistische theologen gaan in die afwijzing van de analogia entis het verst - enkel het geloof kan tussen schepsel en Schepper een brug slaan, er is hoogstens een analogia fidei^{xxvi}. Dit heeft niet alleen voor gevolg dat de orthodoxen resoluut alle traditionele katholieke heilsmiddelen afwijzen, maar ook dat in een door het calvinisme gestempelde cultuur het gezag wordt gedesacraliseerd. Wetten en regels worden er niet als door God gewild beschouwd, maar veeleer als het resultaat van overleg tussen belanghebbende partijen, als weerspiegelingen van tijdelijke machtsbalansen tussen particuliere interesses en dus voor herziening vatbaar^{xxvii}. Die afwijzing van de onfeilbaarheid, van het 'absolute' in de zin van: 'onttrokken aan verdere discussie', het principe van de ecclesia reformata semper reformanda lijkt m.i. inderdaad tot de kern van 'het protestantisme' te horen en klinkt ook duidelijk door in het werk van Nederlandse katholieke theologen als ze voorstaan dat 'de geloofsinhoud niet kan worden gefixeerd noch door iemand kan worden geclaimd.'^{xxviii}

5. Een 'protestantse' permissive society

De periode van de verzuilde samenleving wordt in de jaren zestig definitief afgesloten. Dit betekent niet dat de Nederlandse cultuur haar duidelijk protestantse trekken zou verliezen, integendeel. Dat manifesteert zich niet alleen in het gegeven dat ondanks - of dank zij? - hun drastische ontvetting de gereformeerde kerngroepen zichtbaar aanwezig zijn gebleven. Peters en Schröder merken terecht op dat 'het werkelijk imponerend is te moeten vaststellen dat de economische, sociale, politieke en culturele moderniseringsprocessen het niet klaar gespeeld hebben de kern van de calvinistische reformatie, die ondanks haar desacrale, rationele en nuchtere inslag als streng op de andere wereld georiënteerde, verticale, ja theocratische religie haaks op de moderniteit staat, zonder pardon van de landkaart te vegen.'^{xxix}

Er is meer. Observatoren van de recente Nederlandse geschiedenis zien de huidige cultuur gekenmerkt 'door de centrale plaats die individuele ontplooiing verwierf op het terrein van waarden en normen.'^{xxx} Gezag moet zich verantwoorden, verschillen in macht

blijven bestaan maar worden in het openbaar zoveel mogelijk genegeerd, omgangsvormen worden informeler. Nederland is in hun ogen een permissieve samenleving, waar autoriteiten erin slagen op zachte wijze maatschappelijke verhoudingen te handhaven. Welnu, in zo 'n samenleving is 'zelfbeheersing van het allergrootste belang om te voorkomen dat ongeremde individuele ontplooiing van alle personen tot moeilijkheden leidt.' Die blijkbaar aanwezige Selbstzwang, de noodzakelijke voorwaarde opdat samenleven zonder al te veel dwang door derden zou mogelijk blijven, lijkt me een bij uitstek 'protestantse' erfenis, samen met de daarmee gepaard gaande arbeidzaamheid.

Het protestantisme kan gelezen worden als een wijze van angst-beheersing. In tegenstelling tot andere religies laat het protestantisme het heil van zijn volgelingen niet afhangen van het doen of laten van specifieke daden ('zonden', die dan in de biecht kunnen vergeven worden) maar van de hele levenshouding, die permanent moet geëvalueerd worden door het persoonlijke geweten en waarover verantwoording moet afgelegd worden. Door het aanwijzen van zonden wordt bestaansangst omgezet in vrees voor bepaalde, vermijdbare activiteiten. Wie ter zake overgelaten wordt aan het eigen geweten blijft zitten met een fundamentele onzekerheid die de protestant zal trachten te bezweren door een actief, 'goed' leven - een alternatieve strategie voor angstreductie. Hij mag de wereld niet ontvluchten, maar moet in de wereld zijn rol zo goed als mogelijk spelen. Dat hij op het rechte pad is leidt hij niet af uit gemoedstoestanden maar uit het succes waarmee zijn arbeid beloond wordt. En als hij in dat laatste mislukt, legt hij hiervoor de schuld bij zichzelf.^{xxx1}

Is het vergezocht te beweren dat die intrapunitieve ingesteldheid, dit veeleer afgaan op zelf- dan op sociale controle - beide noodzakelijke voorwaarden opdat een permissive society zou kunnen functioneren - attitudes zijn waarin onder gesecculariseerde vorm 'deugden' voortleven die generatielang religieus gefundeerd werden en als de juiste habitus via opvoeding en socialisering werden doorgegeven?

Filip G. Droste gaat in dit aanwijzen van de religieuze wortels van de huidige 'rekkelijke' samenleving nog verder. Hij meent dat de plotse omslag 'waardoor, in één generatie, het meest gezagsgetrouwe, ordelijke en Godvrezende volk tot de provo van Europa' is geworden, te maken heeft met het 'calvinistische zuurdesem' in de Nederlandse cultuur. Hij wijst erop hoe de vernieuwingsbeweging van de jaren zestig in Nederland veel meer dan elders ook door de ouderen werd gedragen: het waren zij 'die jeugd geweest waren vlak voor en in de oorlog, die de oude maatschappij definitief uit haar voegen rukten.' Het is een generatie die gebukt gaat onder een schuldbesef omwille van de moord op 100.000 Nederlandse joden, wier deportatie mede door 'de Nederlandse volgzaamheid, het overdreven ontzag voor regel

en hiërarchie' zou zijn mogelijk geworden. Dit 'ontzag' - de verre uitloper van wat Troeltsch 'de sacralisatie van de ambtenarij' noemde - zou door de oorlogsgebeurtenissen de bodem zijn ingeslagen. Voortaan wordt iedere autoriteit met zorg gewogen alvorens eraan gehoorzaamd wordt. Dat de jodenvervolgung in Nederland traumatischer werd ervaren dan elders zou in verband staan met het feit dat meer dan in het katholicisme of het lutheranisme, in de calvinistische geloofsbeleving vanouds een nauwe band werd gevoeld met het jodendom, erflaters van het Oude Testament. 'Schuld, schuldbesef, schaamte. Zij hebben er in hoge mate toe bijgedragen dat in Nederland een beweging op gang gekomen is die is gaan twijfelen aan wat gold als eeuwige waarde.'^{xxxii}

6. Besluit

Max Weber kreeg in 1907 al van Karl Fischer te horen dat de geschiedenis van Holland zijn intuïtie toch wel tegensprak en onlangs werd nog gesteld dat 'het beeld van Nederland als calvinistisch land van vrij recente datum [is] en aantoonbaar onjuist.'^{xxxiii} 'Hoe de Nederlandse schuldcultuur te verbinden met het verleden? De gemakzuchtige oplossing van het calvinistisch geloof mag men ook hier niet aanvaarden.'^{xxxiv} 'Traditionele, gemakzuchtige redeneringen waarin burgerlijkheid wordt gelijkgesteld met de nationale identiteit en verklaard uit een alles doordringend calvinisme zijn hier vermeden' aldus nog de eindbalans van een overigens uitstekende bundel bijdragen over de Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen^{xxxv}. De specificiteit van een cultuur kan nooit op het conto van één enkele factor gezet worden, en dat werd hier ook niet betoogd. Ik heb enkel getracht aan te tonen dat de Nederlandse cultuur niet kan begrepen worden zonder een sterk door het calvinisme gekleurd protestantisme mee in overweging te nemen.

De mensen die sinds de 16de eeuw op het territorium dat nu Nederland heet woonden of kwamen wonen waren het vooral eens over wat ze niet (meer) wilden meemaken. Niemand zou nog vervolgd worden om wat hij dacht; geen centraal bestuur zou ooit zo machtig mogen worden dat het met geweld een ideologische consensus zou kunnen afdwingen, tenzij dan deze omtrent de principiële gewetensvrijheid. De geloofsvervolgung werkt als een trauma door in de Nederlandse geschiedenis: alles, maar dat nooit meer. Vandaar dat het probleem van de ordehandhaving niet langs patriarchale weg werd opgelost, door een absolutistische vader-monarch aan te stellen, maar via wat Brown het broederschapmodel heeft genoemd.^{xxxvi} Na de omverwerping van de despotische vader gaan de zonen een sociaal contract aan dat de gelijkberechtiging van allen garandeert. Als er dan nog een

opperste Vader is, dan is die in de hemel, en geen zoon kan zich nog tot Zijn enige opvolger en vertegenwoordiger uitroepen. De protestantse bijbelinterpretaties lieten toe deze, in wezen politieke, stellingname te sacraliseren. De godsdienst dient in Nederland niet om een wereldlijke macht te legitimeren maar geeft juist de argumenten om iedere immanentie, iedere heiligverklaring van die macht af te wijzen. Het is waarschijnlijk mede daarom, wegens deze nauwe verstrengeling of het bijna samenvallen van bijbelse ideologie en fundamentele politieke stellingname, dat het protestants karakter van de Nederlandse samenleving, de buitenstaander ook vandaag nog opvalt.

De vraag wat er nu eerst was, het protestantisme of die 'broederlijk-burgerlijke' ingesteldheid, is niet zo belangrijk. Waarschijnlijk was er vooraf de afwijzing van de absolute wereldlijke macht. Voor Swanson gaat de politieke realiteit vooraf aan de theologische reflectie: 'If the Reformers rejected the idea that God was immanent in Creation, this should mean that the central governments of European societies had once been experienced as immanent in history and that, in some of those societies, this was no longer so.'^{xxxvii} De Lage Landen hadden, zoals geweten, een lange traditie van regionale autonomie. Maar anderzijds kan men ook stellen dat de protestantse habitus in de politieke context van de Verenigde Republiek een ideale kweekvijver gevonden had die haar heeft toegelaten met grote nadruk op de Nederlandse cultuur in te werken, en dat meer dan in andere protestantse, maar absolutistische landen. De vandaag nog zo kenmerkende overleg- en vergadercultuur is zeker gevolg van de aparte politieke constellatie van de Verenigde Republiek, maar werd toch ook sterk in de hand gewerkt door een omgeving waar diverse interpretaties van de Tekst naast elkaar bestonden en theologen quasi continu in polemieken verwickeld waren. Het lijkt logisch dat in een samenleving waarin over de interpretatie van de 'heilige teksten' kan gediscussieerd worden, ook de profane wetgeving via overleg tot stand komt, en vice versa.

Belangrijker is dat het ideologische vertoog, na ter rechtvaardiging van bepaalde gemaakte keuzes te zijn ingeroepen, een eigen leven is gaan leiden en op zijn beurt doen en laten is gaan sturen. Niet altijd ten goede. 'Juist omdat de religie hier zo allesoverheersend en allesomvattend was, moest ze vanzelf ook gezocht worden als voertuig van 's mensen zucht naar prestige' en 'tot het machtigste voertuig van 's mensen hoogmoed en eigendunk worden' (...) 'Het exclusivisme tussen de confessionele groepen (...) was - en is nog [1964] - in geen land zo sterk als in Nederland. Waar wij van de ene kant het land met de vroegst ontwikkelde en grootste tolerantie op godsdienstig gebied waren, hadden we anderzijds een zeer sterke maar stille onderlinge mijding of uitsluiting ontwikkeld (...)

De predestinatiegedachte en de leer van het "klein getal" kan leiden tot somberheid en gedruktheid en zelfs niets ontziende hooghartigheid (...) en absoluut radicalisme tegenover "verworpenen". Men denke aan de religieuze rechtvaardiging van de slavernij, en, bij de 'neven', van de apartheid. 'Individualisme en zelfstandig oordeel kan overslaan in de neiging tot redetwisten over religieuze kwesties en met eigenzinnige gelijkhebbij als uiterste (...) Veel van de kracht der Nederlandse theologen is gaan zitten in eindeloze, vruchteloze vecht- en vitpartijen, in plaats van in grote theologische bezinning en speculatie (...) een soort benauwende geestelijke obsessie.'^{xxxviii}

Er zijn nogal wat Nederlandse schrijvers - Wolkers, 't Hart... - die namens hun generatie met dit soort religiebeleving een levenslange afrekening houden. Het lijkt begrijpelijk dat hun zonen en dochters, opgegroeid in een ontzuilde, geseclariseerde samenleving, geneigd zijn het gewicht van de religieuze factor binnen de Nederlandse cultuurgeschiedenis te relativiseren. De 'benauwende obsessie', een generatielang bestreden, wordt nu dood en begraven verklaard...verdrongen? De statistici voorzien dat in 2020 80% van de bevolking onkerkelijk zou zijn.^{xxxix}

En toch. Er is geweest op het betrekkelijke karakter van de statistische gegevens op basis waarvan Nederland tot een seculair land werd uitgeroepen^{xi}, op de 'regimewissel' die zich ook in religiositeit kan voordoen^{xli}. De meeste argumenten die tegen de secularisatiethese worden aangevoerd komen meestal neer op de stelling dat de gegevens wel wijzen op het feit dat de Nederlanders hun religiositeit niet langer beleven / vorm geven door zich tot een Kerk te bekennen of door aan bepaalde geloofspunten trouw te blijven - zelfs de 'alternatieve zingevingsorganisaties' blijken maar een matig succes te kennen^{xlii}. Maar over die religiositeit als zodanig hebben de society-watchers weinig te melden. Wat is dat dan wel, die religiositeit als zodanig? Een geschiedenis van de betekenis van het woordje religie zou aantonen dat we hier te maken hebben met een betekenaar die op zeer uiteenlopende wijzen werd ingevuld, zonder daarom leeg te zijn. Het heeft steeds te maken met individuele of maatschappelijke machteloosheid, met angstbezwinging en nood aan zingeving. Eeuwenlang werden vragen van die aard in bijbelse termen beantwoord, in de tale Kanaans die zozeer, niet alleen de Nederlandse taal, maar ook het doen en laten van de Nederlandstaligen heeft gemerkt. Er is op geweest hoe het protestantisme het mogelijk gemaakt heeft dat de overgang van het oude naar het nieuwe regime (rond 1800) zonder afwijzing van 'het' geloof is verlopen, in tegenstelling tot wat bijv. in Frankrijk is gebeurd. Die geleidelijkheid heeft ook voor gevolg gehad dat verwijzingen naar de christelijke God nooit volledig uit het politieke discours verbannen zijn. In

katholieke landen, waar de enig toegelaten Kerk totaalaanspraken bleef maken, volgde een totale afwijzing van het religieuze systeem dat van geen pluralisme wilde weten. Er ontstond een afwijzing van de religie die in de 19de eeuw tot een religie van de afwijzing kon uitgroeien, en een eigen vocabularium ontwikkelde. In Nederland, waar nooit iemand het alleenrecht van het spreken over God heeft mogen opeisen, leiden verschillen in mening aangaande religieuze zaken niet tot afwijzing maar tot afscheiding. De bijbel wordt niet overboord gegooid, maar anders geïnterpreteerd. Die flexibiliteit van en diversiteit in het religieuze aanbod is er mede oorzaak van dat religieuze woordvoerders relatief lang expressieve leiders gebleven zijn, en het politieke taalgebruik blijvend beïnvloed hebben^{xliiii}. Met die taal is nu juist wat aan de hand.

Het definitief doorzetten van het secularisatieproces is aan vele oorzaken toe te schrijven, maar heeft zeker ook te maken met de vermenigvuldiging van het aantal beschikbare en beluisterbare discours, de verschillende taal- en tekenwerelden die zich vanaf de jaren zestig nadrukkelijker dan ooit tevoren, bij een steeds welvarender en over steeds meer vrije tijd beschikkend publiek zijn gaan aandienen. De werkelijkheid is een sociale constructie, en de taal is hierbij het voornaamste instrument. Naarmate het volume van de beschikbare informatie toeneemt, de media waarlangs die aan de man kunnen worden gebracht verveelvoudigen en de toegankelijkheid ervan dus vergroot, kan de lezer/luisteraar/kijker kiezen en zich een voorstellingswereld aanmeten/toe-eigenen die het best aan zijn verlangens van het ogenblik beantwoordt. Het is niet toevallig dat ontzuiling en onkerkelijkheid hand in hand gaan: een van de voornaamste doelstellingen van de zuilen was juist het ontstaan van dergelijke vrije markt van symbolische goederen, van talen af te remmen. Naarmate meer zeg-, toon-, zicht- en oorbaar wordt, gaat ook het aantal mogelijke Umwelten toenemen, en krijgt religie, opgevat als het onmisbare wisselstuk nodig voor de instandhouding van een leefbare maatschappelijke en individuele wereld, een andere betekenis.

Secularisatie is daarom ook wel eens omschreven als niet zozeer het verloren gaan van 'het' geloof of als 'religieuze verandering', maar als een 'revolutie inzake de opvattingen van wat geloofwaardig is' een révolution du croyable^{xliiv}. Secularisatie zou dan, lapidair uitgedrukt, betekenen dat wat op televisie verschijnt, geloofwaardiger overkomt, of misschien beter: liever geloofd kan worden dan wat van de kansel wordt verkondigd.

Ziet men secularisatie als een gevolg van de combinatie van het aantal beschikbare 'vertogen' met de receptiviteit hiervoor bij een steeds welvarender en vrijer publiek, dan kan ze ook begrepen worden als het extreme maar logische gevolg van de protestantse gewetensvrijheid - zij het dan dat deze laatste nu ook, in haar seculaire verschijning, de keuze voor een niet-

bijbelse openbaring openlaat^{xlv}. Welke inhoud het woord religie binnen deze nieuwe omgeving krijgt en zal krijgen, is een open vraag. Zeker is alleen, dat van éénvormigheid in Nederland nooit sprake zal zijn.

-'Nederland's beschaving in de 17de eeuw', 1948, p. 451.
-Van Ginkel, *Notities*, 1997.
- i.....Becker en Vink, *Secularisatie*, 1994.
- ii.....Troeltsch, *Die Bedeutung des Protestantismus*, 1924 (3); Bruce, *A House Divided*, 1990.
- iii.....Weber, 'Rulers and Subjects', 1996, p. 191-213.
- iv.....Van Rooden, *Religieuze regimes*, 1996; Knippenberg, *De religieuze kaart*, 1992.
- v..... Knippenberg, *op.cit.*, 23, 61, 275.
- vi.....Van Nierop in Davids en Lucassen, *A Miracle Mirrored*, 1995.
- vii.....Davids en Lucassen, *A Miracle Mirrored*, 1995.
- viii.....Van Gelderen en Guggisberg in Coleman ed., *The Individual*, 1996.
- ix.....Schuurman, 'Is huiselijkheid... ', 1992.
- x.....Van Rooden, *Religieuze regimes*, 1996, 26.
- xi..... Frijhoff, 'La coëxistence', 1979 en idem, 'Dimensions', 1997.
- xii.....Knippenberg, *op.cit.*, 268, 273, 274; Becker, de Hart en Mens, *op.cit.*, 57 ?.
- xiii.....Slomp, 'Islam', 1984; Shahid en van Koningsveld, *Moslims in Nederland*, 1990 o.m. 46; Rath, Groenendijk en Penninx, 'De erkenning', 1993, 69.
- xiv..... Blom en Lamberts, *Geschiedenis*, 1994.
- xv.....Van Rooden, *Religieuze regimes*, 1996, 31.
- xvi.....Van Miert, 'Verdeeldheid...', 1992.
- xvii..... Blom en Lamberts, *Geschiedenis*, 1994, 509.
- xviii..... Martin, *A General Theory*, ?
- xix..... Champion, 'Les rapports Eglise-Etat', 1993.
- xx.....Martin, 'Religion and Public Values', 1985.
- xxi.....Ook Ter Voert meent dat een van de oorzaken voor het gegeven dat anno 1990 amper verschillen tussen Nederlandse katholieken en protestanten inzake arbeidsethos kunnen teruggevonden worden, zou kunnen liggen in het feit dat Nederland 'gecalviniseerd' is. Ter Voert, *Religie en het burgerlijk-kapitalistisch ethos*, 1994, o.m. 161.
- xxii..... Chorus, *De Nederlander*, 1965, 133.
- xxiii.....Van de Beek, 'Het Nederlandse van de Nederlandse theologie', 1992.
- xxiv.....Nielsen, 'The Debate', 1953.
- xxv.....Bird, 'How do religions...', 1990.
- xxvi..... Van de Beek, *loc.cit.*
- xxvii.....Peters en Schreuder, *Katholiek en protestant*, s.d., 192.
- xxviii..... Blom en Lamberts, *op.cit.*, 489-490.
- xxix.....Carroll, *Guilt*, 1985.
- xxx..... Droste, 'Schuld en schaamte', 1998; De Haan, *Na de ondergang*, 1997, 154-56, 134.
- xxxi.....Aerts en Te Velde red., *De stijl van de burger*, 1998, 186-7 en 274
- xxxii.....Droste, *Nederland en Vlaanderen*, 1993, 112
- xxxiii..... Aerts en Te Velde, *op.cit.*

- xxvi....Brown, 'Liberté', 1974.
- xxvii.....Swanson, Religion and Regime, s.d.
- xxviii.... Chorus, De Nederlander, 1965, 119, 129, 134, 118.
- xxix.... Becker, de Hart en Mens, Secularisatie en alternatieve zingeving, 1997, 2.
-Janssen, Nederland als religieuze proeftuin, 1998
- i.....Van Rooden, op.cit.
- ii.....Becker, de Hart en Mens, Secularisatie en alternatieve zingeving, 1997
- iii.....Zahn, Die Niederländer, 1986
- iv.....de Certeau, 'Les révolutions du croyable', 1974
- v.....Bruce, op.cit.